

המשוכה הראשונה¹

הרב יהודה ברנדס

המפגש הראשון של התלמיד בישיבה עם המסכת הנלמדת ועם הר"מ החדש, מתרחש על גבי הסוגיה הראשונה של המסכת. בשעורים הראשונים, בוחן התלמיד את טיבה של המסכת החדשה: מהם הנושאים הנדונים בה, מה אופי הדין, וכדומה. היות וברור שלימוד הגמרא איננו עשוי במתכונת קבועה, יש חשיבות רבה גם להיכרות עם הדרך שבה ילמד הר"מ את הסוגיה: האם ישים דגש על ענייני לשון, תחביר ומבנה, או שמא ירחיב בפירושי הראשונים, האם ילמד מהר או בקצב איטי, וכיוצא בזה. לפיכך, אי אפשר להפריז בחשיבות דרך ההוראה של הסוגיה הראשונה במסכת. זהו חלון הראווה שבו מציג הר"מ את "סחורתו". משנה חשיבות מקבלים השעורים הראשונים בכתת יסוד: כתה ז' בחטיבה, כתה ט' בתיכון, או בשעור א' בישיבה, כאשר התלמיד בוחן באמצעותם לא רק את המסכת השנתית ואת הר"מ במחיצתו יכלה את השנה הקרובה, אלא גם את הישיבה כולה. לפעמים, קובע תלמיד את דרכו בלימוד ואת יחסו ללימוד גמרא על פי הסוגיה הראשונה של המסכת אותה למדה.

מאמר זה יעסוק בסוגיות הראשונות של אחדות מן המסכתות שרגילים ללמדן בישיבות.²

הציפיה, שהסוגיה הראשונה תהווה שער למסכת, ותציג את הנושאים האופייניים ודרך החשיבה האופיינית לה, היא ציפיה שגויה במידה מסוימת. כידוע, פעמים רבות הסוגיה הראשונה היא סוגיה סבוראית³, מאוחרת לסוגיות האמוראים המהוות את רוב מניינה ובניינה של הגמרא⁴, וההתרשמות ממנה עלולה להטעות. נמקד את הדיון תחילה בסוגיה שעליה העידו הראשונים שהיא מן הסבוראים: ריש מסכת קידושין.

¹ גירסה ראשונה של מאמר זה התפרסמה ב"על דרך האבות" הוצאת תבונות, אלון שבות תשס"א, עמ' 33 - 47.

² עיינו עוד במאמרי הבאים: פתיחתא לפרק ימי אידיהן – שעור מבוא ללימוד מסכת עבודה זרה. אקדמות השנה עמ' 9-23 יבמות, עריות וקרובות: פתיחתא למסכת יבמות אקדמות יז תשסו, עמ' 171 - 200 כריתות: פתיחתא דמסכת גיטין. אקדמות כג תשסט. 147-160 וכן: עוזיאל פוקס, עריכתה ומגמתה של סוגיית הפתיחה למסכת בבא בתרא. סידרא כג (תשסח) 83-105

³ הראשון שהעיר על קיומן של סוגיות סבוראיות המשמשות כ"הרצאת פתיחה" או "מבוא לשעורים" על המסכת התלמודית היה נ. בריל. את הרעיון פיתח בהרחבה רבה פרופ' אברהם וייס, ב"היצירה של הסבוראים". י"ם תשי"ג. עמ' 8 ואילך. ושם ציין למקורות רבים. ע"י מש"כ בסוגיה זו רא"ש רוזנטל, במאמרו "לשמועת הפתיחה של בבלי תענית", ספר זכרון ליעקב פרידמן, ירושלים תשל"ד. עמ' 237 - 248 ובעיקר בהערה 16 שם. עיינו עוד: משה בנוביץ, תלמוד האיגוד, ברכות פרק ראשון, ירושלים תשס"ו, עמ' 5 - 13. "סוגיות פתיחה סבוראיות בתלמוד הבבלי: תרומתן למסכת", עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ה.

⁴ אמנם, יש המייחסים משקל רב לסבוראים בעיצובה של הגמרא בכלל. אבל, בכל אופן, סוגיות התלמוד הן בעיקרן סוגיות המבוססות על הלימוד האמוראי, גם אם עריכתן הסופית נעשתה בתקופת הסבוראים. שונות מהן הסוגיות הסבוראיות המובהקות, שבהן עיקר הסוגיה הוא מבית מדרשם של סבוראים. על כל הנושא ע"י ב.מ. לוי, רבנן סבוראי ותלמודם. בתוך הקובץ "אזכרה" לזכר הרב קוק, מחלקה ד' עמ' קמ"ה ואילך. וכן הפרק "הספרות הסבוראית" בספרו של י.א. אפרתי: תקופת הסבוראים וספרותה, עמ' ס"ג - ע'.

הסוגיה הראשונה במסכת קידושין⁵

הסוגיה הראשונה של המסכת נמשכת מהמשנה ועד ראש דף ג' ע"ב. בהשקפה ראשונה נראה, שהסוגיה עוסקת בדקדוק לשונה של המשנה. וליתר דיוק, בארבע המלים הראשונות של המשנה: "האשה נקנית בשלש דרכים". מלים אלו נבחנות לאורך למעלה משלשה עמודים. זהו פרטן של השאלות:

א. האשה - מדוע הנושא הוא האשה ולא האיש? בניגוד לפרק שני, הפותח ב"האיש מקדש".

ב. נקנית - מדוע נקטו לשון קניין ולא לשון קידושין? שוב, בהשוואה למשנת פרק שני.

ג. בשלש - מדוע המספר ניתן בלשון נקבה, ולא בלשון זכר - שלשה?

ד. דרכים - מדוע השתמשו במילה "דרכים", ולא ב"דברים"?

ה. בשלש דרכים - מה מלמד המניין? אם הדיוק במספר שלשה ממעט קניינים אחרים שלא כלולים במנין זה, מהם אותם קניינים שבאה המשנה למעט?

לכל אחת מן השאלות מצטרפות שאלות משנה, הנובעות מתוך השקלא וטריא של הגמרא.

המתחילים בלימוד גמרא, וגם מתקדמים שאינם נותנים די את דעתם על שאלות של מתודולוגיה וסגנון, נראה, שכך היא דרכה של הגמרא לעולם. שהיא מדקדקת בלשון המשנה דייק היטב, וממצה כל מילה ומילה מכל צדיה וצידי צידיה.

נטייתם הטבעית של הר"מים להצדיק את ההגיון של הגמרא, גורמת לכך שהם מנצלים את הסוגיה על מנת להבהיר לתלמידים את העקרון החשוב, שכל מילה ומילה במשנה שקולה בפז, מדוייקת עד תום, וניתן להסיק ממנה מסקנות עיוניות והלכתיות.

למען האמת, צורת החשיבה הזאת איננה אופיינית לגמרא כלל ועיקר. מעטות הסוגיות במסכת קידושין, ובש"ס בכלל, שיש בהן רמה כזאת של דיוק בלשון המשנה. אדרבה, בגמרא יש ביטויים רבים המורים על כך שלשון המשנה איננה מדוייקת בתכלית. כגון הביטויים: לא זו אף זו קנתי, איידי דתנא רישא תני נמי סיפא, לא דק, וכו'. ההסבר לאי הדיוק בלשון המשנה מצוי כבר באגרת רב שרירא גאון.⁶ רב שרירא גאון מסביר, שבימי התנאים היה כל תנא שונה לתלמידיו את ההלכה בניסוח חפשי, ורק כאשר ביקש רבי לחתום ספר משנה אחיד לכל ישראל, הוא קבע נוסח אחיד ומחייב. השוואה עקבית בין המשנה לבין לשון התוספתא והברייתות שבגמרא מורה שאכן יש שינויים סגנוניים רבים בניסוח, המעידים על כך שהלכה אחת נוסחה על ידי חכמים שונים באופן

⁵ ייחוסה לסבוראים או לראשוני הגאונים ידוע ממקורות רבים. רב שרירא גאון, (אגרת, מהד. לוי, עמ' 71), מייחס אותה באופן כללי לסבוראים. ועי' לוי שם, עמ' קס"א ואילך. בספר העטור היא מיוחסת לרב הונא מסורא (ספר העטור, ח"ב שער ראשון, הכשר הבשר. ד' ע"א במהד. ר' מ"י) בספר הליכות עולם, שער א' פ"א, כתב שהיא מהגאונים. בחדושי תלמיד הרשב"א לקידושין כתב שהר"א אב"ד (כנראה בעל האשכול) ייחסה לרב יהודאי גאון. והוא גם נותן בה סימן: "הרב אב ב"ד בשם הגאונים דכולה סוגיא דלעיל מפי רב יהודאי גאון ז"ל היא. ובכמה מקומות מצאנו כדבריו בתלמוד. תדע דלא תמצא בכל ההיא סוגיא דלעיל שום תנא ואמורא דשקיל וטריי בפי' מתניתין עד השתא דקא שקלו וטרו בה האמוראים עלה דמתניתין". (חדושי תלמיד הרשב"א, נדפסו בסוף שו"ת מהר"י בירב, לדף ג' ע"ב). בעל דורות הראשונים ניסה לברר מהי המסורת הנכונה ולמי יש לייחס את הסוגיה, והסיק שהמסורת הנאמנה היא שזו סוגיה של סבוראים (דוה"ר, ח"ג, פרק י"ב)

⁶ אגרת רב שרירא גאון, עמ' 9-10 ועמ' 18 - 21 במהד. לוי

שונה. רבי אברהם אבן עזרא טוען שכך הדבר אפילו בלשון מקרא, וזהו "משפט אנשי לשון הקודש"⁷, המבטאים רעיון דומה בסגנונות שונים.⁸

בעלי התוספות נוטים לפעמים להעביר את סגנון השאלות הדקדקני המופיע בסוגייה כשלנו גם למקומות אחרים. אולם, לא תמיד הם מוצאים עקביות בלשון, והם מודים שיש הבדלים סגנוניים בין משניות שאין להם משמעות הלכתית. לדוגמה: התוספות בראש מסכת בבא קמא ניסו למצוא עקביות בשימוש במילה "הן": יש פעמים שבהם המשנה משתמשת במילה זו: "ארבעה ראשי שנים הן", ארבעה אבות נזיקין הן" ויש פעמים שהמילה חסרה: "ארבעה מחוסרי כפרה", "י"ג אבות נזיקין" וכדומה. מסקנת התוספות היא "שאית דוכתא דתני הן, ואית דוכתא דלא תני הן" וזהו חילוף סגנוני חסר משמעות.⁹

והנה שתי דוגמאות בסוגייתנו: דיוק הלשון "האשה" ולא "אשה" או הנסיון לתת טעם לשימוש במלה דרך לפעמים בלשון זכר ולפעמים בלשון נקבה. בשני המקרים מודים תוספות, שלפעמים אילו חילופי סגנון חסרי משמעות, ורק "היכא דאיכא לשנויי משנינן"¹⁰

מי ששכלל את הגישה של הדיוק המילולי עד לשיא, והפך אותה לשיטת לימוד עקבית, הוא רבי יצחק קנפנטון, בספרו המתודולוגי "דרכי התלמוד"¹¹. הרי"ק סובר שאכן יש לתת משמעות מדויקת לכל מילה, לא רק במשנה אלא גם בגמרא ובדברי רש"י, וקבע כללי לימוד על פי ההנחות האלה.

שיטתו של רי"ק התקבלה כדרך הלימוד המרכזית בישיבות ספרד וגולי ספרד בדורות שאחריו, והיא מכונה כיום "העיון הספרדי".¹² גם בדורות מאוחרים יותר המליצו על ספרו של רבי יצחק קנפנטון כספר הדרכה רצוי ללומדי

⁷ ראב"ע, פירוש התורה לספר שמות פרק כ' פסוק א'. בפירוש הארוך ד"ה אמר אברהם המחבר.

⁸ הרמב"ן והמאירי, כמו שאר הראשונים, היו מודעים לכך שסוגייתנו היא סוגייה סבוראית, ולכך שסגנון השקלא וטריא שלה איננו אופייני. אמנם הם הסיקו מכך מסקנות מנוגדות בדבר דרך הפרשנות הראויה לסוגייה זו. הרמב"ן אומר: "מצינו בתשובות הגאונים ז'ל דכל הני דהך סוגיא עד הכא דבתר הוראה היא ומר רב הונא גאון מסורא איהו תני לה... ואפ"ה טרחנא לעיל לפרושא ולמפרך ותרוצי בגמרא דרבנן סבוראי דווקא היא". כנגדו אומר ר'מ המאירי: "הרבה דקדוקין נאמרו בשמועה זו על משנתנו, ממה שנאמרה בלשון קנין ולא נאמרה בלשון קידושין על הדרך שאמרו בפרק שני האיש מקדש, וכן ממה שתלה שם את הענין באיש ר'ל ששנה האיש מקדש וכאן הוא תולה באשה לומר האשה נקנית, וכן הרבה דקדוקין שאין תועלת בהזכרתם (!) ויש בהם בלבול פירושים וגירסאות וקושיות, אלא שדברים פשוטים הם ונוחים לפרשם על נקל...".

⁹ אמנם, יש מבעלי התוספות שטענו שיש עקביות בשימוש במילה זו, ולפי זה גם תקנו נוסח המשניות. ועי' הדיון בשיטה מקובצת ריש ב"ק, דף ב' ע"א, ד"ה איכא דקשיא, עוד כתב הרשב"א, וז"ל המאירי, ומהר"י כהן צדק, ולדעתי נראה, ועי"ל. על צורת הלימוד הזו של בעלי התוספות מעיר המאירי בהמשך לדברים שאמר על הסוגייה (לעיל הערה 4) "ולא דיינו בדקדוקים הנזכרים בשמועה אלא שרבותינו בעלי התוספות הוסיפו לדקדק על שנאמר האשה ר'ל בה"א ובמסכת כתובות נאמר בתולה נשאת בחסרון ה"א, ודורשים חסרות ויתרות כאלו נכתבו על הלוחות בסיני, ואיני רואה תועלת בזכירת דברים אלו יפרשם המבין על הצד שירצה. אבל מה שיצא לנו ממנה לענין פסק הוא שהאשה אינה מתקדשת בעל כרחה". וראה גם דברי המאירי בריש ב"ק על דברי התוספות בענין "הן".

¹⁰ העיר הרש"ש, שאם אין שינוי גם אין מקשים!

¹¹ ראה סקירה על הספר ומחברו במבוא למהדורת לנגה, ירושלים תשמ"א.

¹² פרופ' דניאל בווארין, הקדיש לשיטה זו את ספרו "העיון הספרדי" (ירושלים תשמ"ט). והרוצה להכיר את השיטה, את השימוש בה והתפשטותה, ואת שנכתב עליה במחקר, יעיין בספר זה.

הגמרא, ומקובל שהחזון איש עודד מאד את הלימוד בדרך הזאת.¹³ עם זאת, אי אפשר לומר שזו הפכה להיות דרך המלך בלימוד הגמרא, ובספרות הכללים אפשר למצוא עמדות שונות מזו המתבקשת משיטתו של רבי יצחק קנפנטון.¹⁴

הבחירה, ללמוד גמרא על פי שיטת רבי יצחק קנפנטון, חייבת להיות מבוססת על עקרון העקביות. אם באמת מניחים שיש לדייק בכל מילה, יש להמשיך ולעשות זאת לאורך כל הש"ס, בכל המשניות לפחות, אם לא בכל הגמרא. המציאות היא, שאיש, כמעט, איננו מסוגל להתמיד בצורת לימוד כזאת לאורך כל המסכת. שכן, בניגוד לסוגיה הראשונה, שבה הגמרא עצמה מציעה פתרונות לכל שאלותיה, בכל המקומות האחרים לא ניתנת תשובה לשאלות, ועל הלומד להמציא תירוץ בעצמו. מה שהופך את השיטה מדרך לימוד בדקדוק ועיון, לשיטה של פלפול והמצאת תירוץ התלויים בשערה.

הויכוח על הפלפול במאה השש-עשרה והשבע-עשרה נבע לא כמעט מעימות עם פירותיה של שיטת לימוד זו, שהובילה את הלומדים לעתים קרובות לדרך ללא מוצא.¹⁵ אם נודה בכך, שאיננו מקפידים על לימוד דקדקני שכזה לאורך כל סדר לימודנו, אין טעם ליצור את הרושם בתחילת המסכת, שזוהי השיטה והדרך שהגמרא הולכת בה, ובעקבותיה נלך גם אנו בכל סדרי לימודנו.

כיצד אם כן אפשר ללמוד את הסוגיה ולהציע את פירושה בדרך אחרת?
אפשר להציע גישה אחרת, על פיה הענין המרכזי של הסוגיה איננו בשאלות שבה אלא בתשובות בה. נעתיק את משפטי התשובות בפני עצמן, ונבחן את תכנם:

- משום דקא בעי למיתני כסף,
- וקיהא איקרי קנין, דכתיב: " השדה אשר קנה אברהם", אי נמי: " שדות בכסף יקנו", תני האשה נקנית.
- מעיקרא תני לישנא דאורייתא, ולבסוף תני לישנא דרבנן. דאסר לה אכולי עלמא כהקדש.
- וקונה את עצמה בדידה
- דאיכא מיתת הבעל, דלאו איהו קא מקני, מן שמיא הוא דמקני לה.

¹³ ראה בהקדמה למהדורת לנגה, עמ' 10.

¹⁴ ליתר דיוק, דווקא סגנון הלימוד הדקדקני של רבי יצחק קנפנטון, שהשפיע על דורות של לומדים בישיבות בתקופת גרוש ספרד ואחריה, חשף את חוסר העקביות שקיימת בדיוקי האמוראים במשנה. לכן, חלק נכבד מספרות הכללים של התקופה הזאת עוסק בבירורים מתודולוגיים שבוחנים עד היכן ניתן לדייק במשנה ובלשונות האמוראים. כך לדוגמה, בהליכות עולם, לר' ישועה הלוי, שער שלישי פרק שני, יש רשימה מקיפה של דרכי הסגנון של התנאים. ושם ציין את העובדה הבעייתית מאד מבחינתם: "ותימה, שאין הגמרא מוליך השיטה שוה בכל מקום". והדברים ארוכים ואכמ"ל. מראי מקומות לענין כולו מצויים בספרו הנ"ל של בויארין. במיוחד יש לציין למאמרו של ח. בנטוב, לשיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה, ספונות י"ג.

¹⁵ ראה במאמרו של מורי הפרופ' ר"ז דימיטרובסקי "על דרך הפלפול", בספר היובל לש. בארון חלק עברי, ירושלים, תשל"ה. עמ' קי"א - קפ"א. במאמר "דברי ימי החילוקים" של ר' נ.ש. גרינשפאן, בספר "מלאכת מחשבת" (לונדון תשט"ו). יש לשים לב, שפולמוסים נגד פלפול ידועים עוד מימי הויכוח בתלמוד עם חכמי נהרדעא "שמעיילים פילא בקופא דמחטא". לקט של מאמרים נגד הפלפול ערך דב רפל: "הויכוח על הפלפול" הויכוח על הפלפול, ירושלים - ת"א תש"ם. אבל, לא כל הפלפולים חד הם. ומדובר כאן על שיטת לימוד מוגדרת ומובחנת היטב, הן מבחינת סגנונה והן מבחינת זמנה והיקף התפשטותה.

- אי תנא קונה, הוה אמינא אפילו בעל כרחה, תנא האשה נקנית, דמדעתה אין, שלא מדעתה לא.
 - הכא דבתורה קאי, ותורה איקרי לשון נקבה, דכתיב: "תורת ה' תמימה משיבת נפש", כתב לה בלשון נקבה; התם דבמלחמה קאי, דדרכו של איש לעשות מלחמה ואין דרכה של אשה לעשות מלחמה, כתב לה בלשון זכר.
 - דרכו של איש ליבדק ואין דרכה של אשה ליבדק, דהא אשה נמי באונס מיטמאה, תני לשון זכר.
 - וביאה איקרי דרך, דכתיב: " ודרך גבר בעלמה", כן דרך אשה מנאפת.
 - הנך נמי צורך ביאה נינהו.
 - מפני שדרכו של איש לחזור על אשה, ואין דרכה של אשה לחזור על איש; משל, לאדם שאבדה לו אבידה, מי חוזר על מי? בעל אבידה מחזר על אבידתו.
 - דדרכא דמיכלא יתירא לאתויי לידי זיבה, ודרכא דמישתיא יתירא לאתויי לידי זיבה.
 - דדרכיה דאתרוג כירק, מה ירק דרכו ליגדל על כל מים ובשעת לקיטתו עישורו, אף אתרוג דרכו ליגדל על כל מים ובשעת לקיטתו עישורו.
 - למעוטי חופה. למעוטי חליפין
 - חליפין איתנהו בפחות משה פרוטה, ואשה בפחות משה פרוטה לא מקניא נפשה.
 - ספר כריתות, ספר כורתה, ואין דבר אחר כורתה.
- כשמציבים את רשימת המשפטים הללו בפני עצמם, מתקבלת רשימת משפטים שסביר שהוצבו בראש המסכת כמין "מוטו" של המסכת כולה. כמה מן המשפטים, בעיקר אלו הנוגעים ישירות לענייני קידושין ואישות העומדים במרכז המסכת, הם משפטי מפתח, המגדירים רעיונות יסודיים ביותר:
- כסף הוא קנין, ולקחת אשה אף היא בבחינת קנין.
- בעוד שלשון תורה היא קיחה - המורה על קנין כסף, חכמים השתמשו בלשון הקדש - המצביעה על מימד הקידוש וההקדשה שבליקוחין אלה.
- הקנין העיקרי הוא קנין ביאה, ושני הקניינים האחרים הם צורך לו.
- ביאה איננה סתם סוג של קנין, - אחד ה"דברים" שאשה נקנית בהם, אלא היא "דרך" בקידושין - דרך מרכזית ביחסי איש ואשה.
- דרכו של האיש לחזור אחרי האשה.
- אשה איננה מתקדשת בעל כרחה.
- אשה איננה מקדשת עצמה בקנין המתקיים בפחות משה פרוטה.
- אי אפשר לגרש אשה אלא בדרך של "ספר כריתות".
- מלבד מאמרים אלו, מופיעים בסוגיה, אגב השקלא וטריא, רעיונות נוספים, שאף הם משפטי מפתח, הגם שאינם נוגעים ישירות לענייני המסכת. כגון, הגדרת ההבדל בין איש ואשה בזיבה, מהם הגורמים לזיבה, הגדרת מעמדו המיוחד של אתרוג ביחס לשאר אילנות. הרעיון שמלחמה היא "לשון זכר" ותורה היא "לשון נקבה" - שודאי יש בו משמעות רוחנית מעבר לדקדוק הלשוני.
- אם מסתכלים על הסוגיה מן הפרספקטיבה של התירוצים ולא של הקושיות, אפשר להניח, שהסוגיה הסבוראית סודרה כפתיחה למסכת, בהדגישה מספר עקרונות יסוד חשובים הנחוצים להבנת העקרונות ההגותיים והמשפטיים שבמסכת.

מהו אם כן תפקידן של הקושיות ומהלך השקלא וטריא?

יש להתייחס אל מבנה השקלא וטריא של הסוגיה כמבנה ספרותי, ולא דווקא כגישה למדנית שיטתית. כלומר, הסוגיה הסבוראית ערוכה בדרך של מדרש על המשנה. השאלות הלשוניות הן אמצעי, לקשר באמצעותן את הרעיונות המובעים בסוגיה אל המשנה הראשונה של המסכת.

הרעיון שבסוגיית הגמרא יש לשים את הדגש על התשובות ולא על השאלות איננו חדש. כבר התוספות העמידו עליו במקומות מסוימים,¹⁶ והוא קשור לסגנון השולט בתלמוד - סגנון השקלא וטריא. בניגוד למימרות התנאים והאמוראים שנאמרות בדרך של משפטי חווי, הרי שהמבנה של התלמוד הוא לעולם בדרך של שאלות ותשובות. רעיון זה מוכר לנו היטב מעולם הדרוש - תמיד פותחים בשאלה, ובדרך כלל ידוע, שהשאלה אינה עיקר, את השאלה אפשר לעתים לתרץ באופן פשוט, אבל היא משמשת פתיחה להצאת החידוש הפרשני או הדרשני של הדרשן.

העמדת המאמרים שבתירוץ במרכז הלימוד, והסטת מרכז הכובד מן השאלות הדווקניות, מעמידה את הסוגיה באור חדש ואחר לגמרי: עיקרה של הסוגיה הזאת בתכנים ומשמעויות, ולא בדיוקי מלים. כך, אפשר למקד את הדיון והשעור בשאלות המשמעות, לדוגמה:

1. האם באמת מושווה קנין אשה בכסף לקנין קרקע? נושא הנדון בהרחבה בהקשר של קנין חליפין. בתוד"ה ואשה, דף ג' ע"א, מוצגת מחלוקת רש"י ותוס' בגירסה ובפירוש "אשה בפחות משה פרוטה לא מקניא (נפשה), אם מדובר כאן בקביעה מוחלטת - שאין האשה נקנית, מדין התורה, בקנין כזה, או שזו קביעה אישית - אנושית: שאשה אינה מוכנה להתקדש בסכום פעוט. יש מקום לפתח דיון הלכתי ורעיוני בדבר המשמעות של קנין ביחס לאשה, וכן בענין הסמליות שבהשוואת אשה לקרקע.¹⁷

2. הקפדת התורה על כבוד האשה - שאינה נקנית בעל כרחה, שאינה נקנית בפחות משה פרוטה, ושאי אפשר לגרשה אלא בהליך מסודר של "ספר כריתות". ניתן להדגיש זאת על רקע המקובל בחברות רבות בעבר, שבהן הבת היתה קניינו של האב והיה רשאי למכרה כרצונו. וכן יש מקום להנגיד בין דרכה של תורה לבין דרכן של הדתות הגדולות האחרות בענייני גירושין: מהדרך הקלה של האיסלם לאיסור הגמור של הנצרות.

3. הביאה כדרך משמעותית ועיקרית במעשה הקידושין. - בהנגדה לכך ש"רב מנגיד למאן דמקדש בביאה". ידועה שיטת הרמב"ם בראש הלכות אישות, שבעצם, שורש ענין הליקוחין באשה הוא הכנסה לביתו ובעילה, וכך היה סדר העולם הטבעי לפני מתן תורה. מכאן ניתן לרמוד למאמר במסכת כלה: "הכל יודעים כלה למה נכנסת לחופה וגו'". שוב, יש מקום לדיון הלכתי - עיוני, ויש מקום גם לדיון הגותי בדבר היחס לביאה, מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן בערכם של ענייני אישות וקדושת הזווג וכו'.

4. היחסים בין איש לאשה לקראת קידושין ובמהלך הנישואין, כפי שבאים לידי ביטוי במימרת רבי שמעון בר יוחאי - דרכו של איש לחזר אחרי אשה.

למונח "חיזור" שתי משמעויות. האחת, קודם לנישואין, שבה איש מחזר אחרי "הצלע האבודה". והשניה, בתוך חיי הנישואין, כמשתמע מהלכות דרך ארץ, שהאיש צריך להיות יוזם ומחזר אחרי אשתו. בחינוך הדתי

¹⁶ ע"י הליכות עולם, שער ב', פרק שני: "אשכחן שהאמורא ישאל בדבר והוא עצמו ישיב לשאלתו ושמך היה נזכר בין השאלה והפשיטות", ורשימת דוגמאות שם ובכללי הגמרא לר"י קארו שם.

¹⁷ גם בשאלה מה טיב ההשוואה בין אשה לקרקע, הנובעת מלימוד "קוחה - קיחה" משדה עפרון דנו כבר התוספות בד"ה "ואשה", דף ג' ע"א. ממחלוקת תוס' ורש"י משמע שנחלקו בהיקף ההשוואה בין אשה וקרקע. בדוגמאות הללו נקטתי לשון קיצור והצבעה על כוונתם בלבד, ולכן לא ציינתי בפרוט למקורות בכל אחד מהנושאים הנדונים כאן. והוא בבחינת תן לחכם ויחכם עוד.

שמים דגש רב על עניינים אחרים: לפני הנישואין - על איסורי קירבה וייחוד, ובהכנה לנישואין - על הלכות נידה. כאן יש הזדמנות לטפל במימד של עשיה חיובית, שנדחק אל מחוץ לתחום בגלל העיסוק המרובה באיסורים

5. ההרחבה של מושגי איש ואשה, "זכר ונקבה", כסמל לנושאים נוספים בחיי האדם: משמעות הניסוח הזכרי של "מלחמה" והניסוח הנקבי של "לימוד תורה". כידוע, החלוקה של העולם כולו לשני קטבים, זכר ונקבה, מעולם האלקות העליון ועד עולם החומר השפל, הוא יסוד מרכזי בתורת הסוד, ומשם נשתלשל למהר"ל ולחסידות.

6. ענין הקדושה בקידושין קשור גם לשאלות שבאגדה, מנהג ונוסח. וביטוי לכך במטבע ברכה של חכמים בברכת האירוסין, "מקדש עמו ישראל ע"י חופה וקידושין", ועוד.

אין ספק, שמיקוד הדיון בשעורים הראשונים במסכת קידושין על שאלות כאלה, ולא על השאלות הדקדוקיות בארבע המלים הראשונות של המשנה, משנה לחלוטין את תפיסת יעדי הלימוד הן של הלומד העצמאי והן של התלמיד. זו גישה שהולמת הרבה יותר את דרך הלימוד המקובלת בדורות האחרונים בישיבות, בעיקר בהשפעת הישיבות הליטאיות, אך לא רק בהן.¹⁸ עיון המכוון לתכנים ומשמעויות, ולא ללשון ומבנה. הלשון והמבנה הם אמצעים להגיע דרכם אל לב הענין - המשמעות, ואינם תכלית הלימוד בעצמו.¹⁹

כמובן, אי אפשר להפוך את לימוד הסוגיה הראשונה בקידושין למבוא כללי לכל ענייני אישות ונישואין, בהגות, בעיון ובהלכה. המורה יבחר לו במה להתמקד לפי הענין שלו, לפי צרכי תלמידיו ועוד. הוא רשאי כמובן גם לא להרחיב בשום אחד מן העניינים הללו, ולהמשיך לסוגיות הבאות, אולם בכל מקרה רצוי שיפגיש את התלמידים עם ה"פוטנציאל" הטמון בסוגיה, ויעורר בהם את התאבון להעמיק בעניינים שהוזכרו במועד אחר.

אין לחשוש שמא הסטת המוקד מן השאלות אל התשובות תפחית את ערך הגמרא בעיני התלמיד. אדרבה, כל כולה של הצעה זו לא בא אלא לייקר ערך הגמרא בעיניו. המחשבה שהגמרא עוסקת בנוקדנות מילולית איננה עדיפה על פני המחשבה שהגמרא עוסקת במהויות של קידושין, כי אם עדיפה הימנה בהרבה. מה גם, שהיא

¹⁸ ה"מנחת חינוך" נתחבר על ידי רב מטרנופול שבגליציה. הספר הוא ספר המבוא והמפתח לחשיבה העיונית ולגישה ה"חקירות" האופיינית כל כך ללימוד האחרונים בליטא. אף על פי שמקובל לייחס את המהפכה בלימוד לר' חיים מבריסק, הרי שהמנחת חינוך קדמו בשנים. דבר זה מורה שהמהפכה של ר' חיים לא נולדה יש מאין. ענין זה מצריך עוד מחקר רחב, ועוד חזון למועד.

¹⁹ המעיין בשעורי ר' שמעון שקופ למסכת קידושין, ובשעורי תלמידו הגדול ר' ישראל גוסטמן ב"קונטרסי שעורים", יראה דוגמאות מובהקות לטיפול אינטנסיבי בנושאים מן הסוג שמנינו לעיל. למשל, השעור הראשון של ר"י גוסטמן עוסק במשמעויות הנבדלות של שלשת קנייני הקידושין: הסכם ממוני, פעולה משפטית סמלית, והיי אישות. ומראה כיצד שלשה המרכיבים הללו באים לידי ביטוי בקידושין ונותנים את חלקם בעניינים שונים הנידונים במסכת. מיותר להרחיב בענין הזה בבימה זו, הסמוכה על שלחנה של ישיבת הר עציון, שכל תלמידיה שותים תורתו של ראש הישיבה הגר"א ליכשטנטיין שליט"א, ממשיך שלשלת הלימוד של הרי"ד סולובייצ'יק זצ"ל, ואבותיו למעלה בקודש. עיינו גם במאמרי "צורה ותוכן בקנייני קידושין" אקדמות ו' תשנט, עמ' 29 – 45, "קנין כסף בקידושין, עיון בהיבטים הרעיוניים של קידושין כסף", אקדמות ז' תשנט, עמ' 45 – 70.

הולמת יותר את אופיו של התלמוד בכלל. כמובן, יש מקום להסבר מקדים על הצורה הספרותית של שאלה ותשובה, "שקלא וטריא", כדרך להצעת רעיונות²⁰.

בבא מציעא

היחידה שנדון בה, בראש מסכת בבא מציעא, מכילה, שתי סוגיות נבדלות. האחת, בדף ב' ע"א - ב' ע"ב, מתייחסת לשאלה "ליתני חדא", והשניה, בדף ב' ע"ב - ג' ע"א, מתייחסת לשאלות "לימא מתניתין דלא כ...".

הסוגיה הראשונה מכילה דיון שהוגדר כאופייני לסבוראים, בסגנון המשנה. שאלת היסוד היא:

למה לי למתנא זה אומר אני מצאתיה וזה אומר כולה שלי וזה אומר כולה שלי? ליתני חדא! והתירוץ: "חדא קתני".

בעקבות התירוץ לשאלה עולות השאלות הבאות: "וליתני: אני מצאתיה, ואנא ידענא דכולה שלי!" "וליתני כולה שלי ולא בעי אני מצאתיה!"

בסוגיה זו לא יצלח ההסבר שיש כאן דיוק מירבי בלשון המשנה, מכיון שבשלב הבא של הגמרא נדחה התירוץ מכל וכל: "ומי מצית אמרת חדא קתני? והא זה וזה קתני; זה אומר אני מצאתיה וזה אומר אני מצאתיה, זה אומר כולה שלי וכו'!"

הלומד שקיבל כמובן מאליו את רצינות התירוץ של הגמרא "חדא קתני", עומד מופתע: אם בסופו של דבר לא חדא קתני, ושאלת הגמרא אכן היתה מוצדקת, מה טעם יש בשקלא וטריא? הגמרא בנתה טיעון, שהמשנה שנתה גם אני מצאתיה וגם כולה שלי, כדי ללמד שמציאה, גם במשנתנו וגם "בעלמא" איננה ראייה בלבד, אלא מחייבת תפיסה ממשית²¹. והנה מתברר, שהלימוד הזה בטעות יסודו, שהרי בסופו של דבר מקבלת הגמרא את הטענה, ש"זה וזה קתני", והכפילות נובעת מכך שהמשנה אכן עסקה בשני עניינים: "אני מצאתיה" מתייחס למציאה, ו"כולה שלי" מתייחסת למקח וממכר. כל זה היה בודאי ידוע לעורכי הסוגיה, שהרי הטענה "רישא במציאה וסיפא במקח וממכר" מיוחסת כבר לרב פפא²², ואם כן היא עמדה לפנייהם של עורכי השקלא וטריא שבתחילת הסוגיה.

זאת ועוד, בשלב הראשון בסוגיה, כשעדיין טענו ש"חדא קתני" הסיקו מהמשנה את העקרון ש"ראיה לא קתני". ממסקנת הסוגיה נובע, שאי אפשר להוכיח כלל ממשנתנו שראיה לא קונה. אמנם, אין בכך כדי לבטל את העקרון, שהרי מלכתחילה לא היה מיוסד על המשנה, אלא על מאמרו של רבנאי: "ומצאתה - דאתא לידיה משמע". שלא נאמר כאן במקורו. אבל, היא הנותנת, אם אכן רעיון זה עומד בפני עצמו, ואינו תלוי במשנה כלל, מדוע רצו לטעון שהמשנה באה לחדש דבר זה? ומדוע כעת, בסיכום הסוגיה, אין עוד צורך לחדש זאת מן המשנה?

²⁰ אפשר להדגים את השימוש בדרך של שאלות ותשובות כדרך להצעת רעיונות, מן המדרש, מספר הכוזרי או מתרבות נכרית: כתיבי אפלטון. ההשוואה אינה מדויקת, אבל יש בה כדי להראות, שניתן לנסח רעיונות בדרך של שו"ת ולא דווקא בדרך של הרצאה רציפה.

²¹ השאלה אם הבטח בהפקר קונה, אינה פשוטה כל ועיקר. בניגוד למשתמע מפשטות הצגת הענין בסוגייתנו. העירו על כך התוס' כאן בד"ה דבראיה בעלמא לא קני. הסוגיה העיקרית מצויה לקמן, ק"ח ע"א. ואכמ"ל.

²² אפילו אם נקבל את הלשונות האחרות בגמרא, המיחסות את המימרא לרב שימי בר אשי או אפילו אי נימא לה כדי - ברור מלשון ההבאה, שמאמר זה לא נוצר כתירוץ לקושיה בסוגייתנו, אלא הובא בה כציטוט.

הקשיים הללו, מאלצים את הלומד ואת המורה להתחמק מניתוח מדויק של שלבי הדיון בסוגיה זו, ומשאירים טעם של אי בהירות. שוב, גם בסוגיה זו, נמצא שבית המדרש של העיון הספרדי, הקדיש מאמץ מיוחד לביורור מבנה השקלא וטריא, כדרכו. והדברים נשתמרו בשיטה מקובצת.²³

גם בסוגיה זו, אם נניח שהמבנה של קושיות ותירוצים איננו אלא מסגרת "דרשנית" שבתוכה ניתנים, דוקא בחלק התירוצים, משפטי מפתח מהותיים הנוגעים לכלל המסכת, נקל לראות בסוגיה זו פתיחה משמעותית למסכת: הרעיון האחד המובע בהירות הוא הקביעה שלראיה אין משמעות בקנייני ממונות ובהלכות "טוען ונטען". רק תפיסה ממשית בממון הופכת את טענת הבעלות לטענה בעלת ערך. אמנם, מקורו של הרעיון אינו בסוגיה זו ולא במשנתנו, אבל הוא הובא לכאן מפני שהוא יסוד חשוב בשני הפרקים הראשונים העוסקים בדיני מציאה. והוא חשוב גם למשניות הבאות העוסקות בסוגי תפיסת מציאה וטענות אודותיה: דין רכוב ומנהיג בבהמה, דין קניה על ידי חצרו. התחייבות בהשבת אבידה על ידי הגבהתה ולא על ידי ראייה בעלמא, וכדומה. העובדה שבמהלך השקלא וטריא התברר שאי אפשר לדייק את הרעיון הזה מן המשנה, איננו מונע מהבאתו כאן, כדי להפגיש את הלומד עם עקרון מפתח זה.

הרעיון השני המוצג בסוגיה הוא האבחנה בין מציאה לבין מקח וממכר, ודרכו - סוג השיקולים האפשריים ביחס לויכוח על מציאה ועל ענין של מקח וממכר. בכל אחד מהם יש סוג אחר של "מורי היתרא" אצל הטוען. במציאה - חברו לא מפסיד דבר, אלא רק נמנע ממנו רווח. במקח וממכר - הוא "מושקע כלכלית" בענין, מכיון שנתן מעות, ולכן הוא רואה בכך צד זכות לעצמו. שני סוגי הטענות - "אתה אינך מפסיד דבר", ו-"שלמתי, אז מגיע לי", הן טענות "בעל-בתיות"²⁴ אופייניות בוויכוח ממוני, וראוי להעלותן ולדחותן בפתח מסכת המוקדשת כולה לענייני טוען ונטען.

אם כן, גם בסוגיה זו, יש להעמיד את הדגש על ה"תירוצים", או ליתר דיוק על השיקולים בדיני ממונות המועלים אגב השקלא וטריא, ולא על הקושיות והדיוקים הלשוניים, שאינם עיקר בה.

²³ ר' בצלאל אשכנזי, בעל השיטה מקובצת, היה בעצמו חניך בית המדרש של גולי ספרד, ועיונים בנוסח הזה מרובים בשיטתו. היות ושיטת הלימוד הזאת נשתקעה ואינה מקובלת עוד בישיבות, מרבים להשתמש בשיטה מקובצת כמאסף לדברי ראשונים, אך ממעטים לתת את הדעת על קטעי ה"שיטה" שבו, שהם דווקא עיקר מניינו ובניינו של הספר, ובהם נידונים בעקביות - הגמרא, רש"י ודברי ראשונים, על פי העקרונות שקבע ר' קנפנטון והיו רווחים בחיבורים בני התקופה ההיא. ראה שיטה מקובצת בריש ב"מ, ד"ה למה לי למיתני, ומורנו הרב נר"ו, אין ומצאתה, וליתני כולה שלי, ומי מצית, גם אפשר, אמר רב פפא, וסיפא כמו"מ. ובמיוחד ראה דבריו בד"ה "והרבה בתלמוד שאלות אחר התירוץ", שכתב שם וז"ל: "ופעמים שהוא שואל סתם בתלמוד מה שפירש כבר" ועוד בד"ה ומורי הרב נר"ו "האריך בסוגיא זו".

²⁴ חלק גדול מפרק ג' ב"אמונה ובטחון" של החזו"א מוקדש להכרח בלימוד הלכה בעיון כדי לשקול שיקולים נכונים בענייני ממונות ובכלל בעניינים של בין אדם לחברו. דעת החזו"א שמוסריות שאינה מגובה בידע מעמיק בהלכה מוליכה להיסקים שליליים ושגויים. אבל החזו"א לא השתמש שם בביטוי "בעל בית". המושג טענה "בעל ביתית" מבוסס על דבריו של המהר"י וייל: "פסקי בעלי-בתים ופסקי לומדים שני הפכים הם". ומקורו בשו"ת מהר"י וייל, סי' קמ"ו. הובא בסמ"ע, חו"מ סי' ג' ס"ק י"ג. הבחנה כעין זו מצויה במהר"ל, נתיבות עולם, נתיב העבודה פי"ב. אבל הזלזול בערכו של ה"בעל בית" שהתפתח בעקבות השימוש הנפוץ בביטוי הזה, הוא בעייתו. "בעל - בית" משמש גם כתואר מכובד לטיפוס שנושא עליו באורח חייו היומיומי את עיקר בנינה ומנינה של הקהילה היהודית השומרת תורה ומצוות. ראה חולין צ"ב ע"א - במשל הגפן וחלקיה. ולכן עדיף להחליף את המושג "בעלבתית" במושג "עם הארצי", שמוחה עוד מימי המשנה והתלמוד לאדם שדרך חייו ושיקול דעתו אינם רצויים בעיני חכמים.

בסוגיה השניה של המסכת, "לימא מתניתין דלא..." בדף ב' ע"ב - ג' ע"א, נבחנות שלוש משניות שיש בהן מחלוקת על ממון, בהשוואה למשנתנו. הדוגמה הזאת איננה שייכת לבעיה המרכזית הנידונה במאמרנו. כאן, הקושי איננו בהתמקדות בבעיה לשונית, אלא בצורך לידע רחב של בקיאות לצורך העמקה בעיון בסוגיה אחת. זהו קושי שאיננו ייחודי לסוגיה הסבוראית, ויש לדון בו בהרחבה בנפרד. בכל אופן, כיון דאתא לידן, נימא בה מילתא.

כל אחת מן המשניות המופיעות בסוגיה השניה קובעת ברכה לעצמה ונידונה בהרחבה במקומה: לפי סדר הופעתן בש"ס, אלו הן משנת ב"ק פ"ד - שור שנגח, ב"מ פ"ג - "מנה שלישי", ושבועות פ"ז - "חנוני על פנקסו". הסוגיה מבקשת להצביע על ההבדלים המהותיים בין שלשת המקרים הללו לבין משנתנו. ב"שור שנגח" יש ענין של דררא דממונא, ב"מנה שלישי" יש צד שלישי, הנפקד, וכן מצב של רמאות ודאית, בטענותיו של אחד מן הצדדים, וכן ב"חנוני על פנקסו", שבו, מלבד מה שיש גם ב"מנה שלישי", קיימת גם הבעיה של המחויבות הישירה של החנווני כלפי הפועלים.

לימוד משניות אלו בהיקפן התכני המלא אגב הבאתן בסוגייתנו, הוא בעייתי מאד, בודאי ללומד שטרם למדן במקורן. דרך הלימוד ההשוואתית, כשכל הש"ס פרוש בפני הלומד, אופיינית כידוע לבעלי התוספות.²⁵ ובאמת, בעלי התוספות צירפו כאן סוגיות אחרות שגם בהן יש דין חלוקה, כגון סוגיית "ההוא ארבא" בבבא בתרא, שם יש סוג נוסף של הכרעה בספק ממון: כל דאלים גבר ושודא דדייני²⁶. אבל בשביל הלומד שאיננו מכיר את הסוגיות הללו במקורן, ההתודעות הראשונה אליהן בדרך של התקלות אנכית, גורמת להקדמת המאחר. סדר הלימוד הסביר הוא להכיר קודם כל כל סוגיה במקומה ובהקשרה, ורק אחר כך לבחון את הקשרים והיחסים ביניהן. זה כמובן מה שעשו עורכי הסוגיה, הם הכירו כמובן את הנושאים במקורם, וערכו את הדיון המקיף כדיני הכרעת ספקות בעקבות זאת.

שני פתרונות אפשריים לקושי הזה. הפתרון הפשוט יותר, הוא להתמקד בלימוד הסוגיה הזאת רק במשנת בבא מציעא, ולשים לב בעיקר לכך, שבמקרה הנדון לא קיימים המרכיבים שבמקרים האחרים: אין ודאי רמאי, אין דררא דממונא, ואין צד שלישי מעורב. לאחר קבלת ההנחות הללו אין להרחיב יותר בסוגיה זו, ויש להמשיך ללמוד את הסוגיות הבאות בפרק, שהן ממוקדות יותר בענין אחד. (אם כי, הקושי הזה קיים במידה לא מעטה גם בסוגיות הבאות, ובכלל בסדר נזיקין - הנושאים קשורים זה לזה ותלויים זה בזה בכל היקפו של הסדר). פתרון מורכב יותר, המצריך הקדשת זמן רב להכנה, אך הוא הכרחי אם רוצים להעמיק בעיון - לימוד מקדים של כל אחת מן המשניות והגמרא שעליהן במקומן, ובעקבות זאת - חזרה לסוגייתנו ולימוד מורחב שלה. המורה יבחר באחד משני הפתרונות בהתאם לרמת הכתה ולקצב הלימוד הרצוי. בעיני, הפתרון הראשון הוא הנכון היותר עבור לומדי גמרא שטרם רכשו בקיאות הגונה בסדר נזיקין.

דוגמאות נוספות: בבא קמא

הסוגיה הראשונה בבבא קמא, מכשילה במיוחד, גם לומדים ותיקים. הסוגיה דנה בשאלה אם תולדותיהן כיוצא בהן או לא. היא מדגימה את שני הסוגים: בשבת תולדותיהן כיוצא בהן, בטומאה לאו כיוצא בהן, ועוברת לדון בכל אחד מן האבות שבמשנה. אבל, הסוגיה איננה אומרת הרבה על כל אחד מן האבות. היא נותנת בקצרה את הגדרתו, וקובעת ש"תולדותיהן כיוצא בהן". עד שהיא מגיעה אל הדוגמה היחידה ש"לאו כיוצא בהן" - צרורות.

²⁵ ראה א. א. אורבך, בעלי התוספות, בעיקר בפרק החמשה עשר העוסק בדרך לימודם. (מהד. רביעית, ירושלים תשמ"מ, בעיקר עמ' 715 - 734 ועי' לעיל, דברי המאירי על שיטת התוספות בסוגיה בקידושין.

²⁶ תוד"ה ויחלוקן, ב' ע"א. ב"ב ל"ד ע"ב וש"נ.

לאמיתו של דבר, הסוגיה איננה דנה דיון של ממש בהגדרת האבות. מכיון, שלכל אחד ואחד מן האבות מתייחד במסכת לפחות פרק שלם. שן ורגל נידונים בהרחבה בפרק כיצד הרגל, ושם גם נידונים פרטי דין צורות. בור נידון ב"המניח", שור, בפרקי "שור שנגח", שן ואש בפרק "הכונס", ונזקי אדם מפרק "מרובה" ואילך. עורכי הסוגיה הראשונה בבבא קמא הציגו את המסגרת העיקרית של הנושאים הנדונים במסכת, אגב דיון במונח "ארבעה אבות", ובאמצעות שאלת "תולדותיהן כיוצא בהן". הם, הכירו כבר את כל המסכת, והגדרותיהם הקצרות את האבות ותולדותיהן נובעות מהיכרות עם כל היקף הדיונים האמוראים בכל רחבי המסכת. כך גם הראשונים, שדנו בהגדרות הקצרות הללו בהשוואה עם הדיונים המקיפים בכל אחד ואחד מן האבות בפרק המתאים לו. אבל, הלומד המתחיל, הנתקל כאן לראשונה בהגדרות אלו, מתרכז כאן בעיון בהגדרת האבות, ובעזרת הראשונים, האחרונים, ושעורי הרמ"ם, משווה עם הסוגיות בפרקים הבאים, בראיה אקראית ולא מתוך לימוד שיטתי שלהן. לפעמים קורה, אפילו בישיבות גבוהות, שההעמקה המרובה בדפים הראשונים באה על חשבון הלימוד השיטתי בפרקים המוקדשים לכל אחד מן האבות, כיון שאין מספיקים כלל להגיע לפרקים המאוחרים - אלא במסגרת של "בקיאות". דרך לימוד זו מעוותת על הלומד את סדריה של מסכת בבא קמא, והוא עשוי לצאת מן המסכת מבלי להכיר היטב את הסוגיות התנאיות והאמוראיות העיקריות שבה. שוב, על המורה להזהר מליפול "בפח" של העמקת יתר בסוגיה זו. יש להדגיש בה את בירור המושג "אב" בנזיקין, ולהציג בקצרה את כל אחד מן האבות, אך לא להכנס לדיון מקיף בגדריו של כל אב ואב, אשר עתידים להלמד במקומם במסכת.²⁷

פסחים

המקרה של מסכת פסחים כל כך בולט לעין, שראוי לצרפו כאן כאנקדוטה משלימה. במסכת פסחים, הסוגיה הראשונה מוקדשת כולה למילה "אור". שאלת המפתח של הסוגיה היא לכאורה השאלה אם אור פירושו יום או לילה. לכך מובאות ארבע עשרה ראיות!²⁸ בסיומה של הסוגיה מתגלה ללומד עובדה מתמיהה: לגמרא ברור שאין בכלל מחלוקת אם זה יום או לילה, אלא יש כאן שני ביטויים: "נגהי" ו"לילי", ששניהם מבטאים לילה! אם כן, יזעק הלומד, כל הדיון היה דיון סרק! התשובה כמובן היא שהדיון איננו דיון סרק אם מסתכלים על הסוגיה הסבוראית כ"מדרש המשנה" ולא כעל התייחסות דקדוקית למילות המשנה. באמצעות השאלה הפיקטיבית, גלגלה הסוגיה את המשמעויות השונות של המושג "אור" במקרא ובחז"ל, וכל הסוגיה הזאת צריכה דיון ופירוש בכלים של פרשנות האגדה. מכיון שסוגיה זו נתפסת כסוגית "אגדתא" - אין משתקעים בה כדרך שמשתקעים בסוגיות ההלכתיות שהוזכרו לעיל.²⁹ לפיכך, אין היא מהווה דוגמה לסוגיה סבוראית המטעה את הלומד לראות בה חלון של המסכת, אבל זו

²⁷ אם ילמדו במהירות את הסוגיה הראשונה, יגדל הסיכוי להגיע לאותן סוגיות יסוד שבהן עוסקים, בהמשך המסכת, בהגדרה מפורטת של האבות ותולדותיהם.

²⁸ כבר עמדו אחרונים וחוקרים על המבנה הסגנוני המיוחד של סוגיה בו, שיש בו שבע ראיות מן המקרא ושבע מתושב"ע, והן מסודרות במבנה מכוון. ע"י למשל: כרמל, א. "מבנה מספרי בסוגיות הש"ס", המעין, כרך כ"ב, טבת תשמ"ב, עמ' 19 - 24. פרידמן, ש.י. "מבנה ספרותי בסוגיות הבבלי", דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות כרך ג' תשל"ז עמ' 389 - 402.

²⁹ דרך הלכנו הגענו לפרשה המצערת של דילוג על סוגיות אגדתא מפני חוסר הידע ללמדן ולפרשן, הבעיה חמורה בעיקר כשמדובר בסוגיות אגדה הנוגעות לגופי העניינים של המסכת. ניתן להפיק מהם הרבה תוכן ומשמעות לנושאים הנדונים בהלכה שבמסכת. ואכמ"ל.

דוגמה מצויינת לכך שעיקרה של הסוגיה איננו בשאלותיה אלא דווקא בתכני השקלא וטריא שבה. במקרה הזה - בפירושי הפסוקים והמשניות המובאים כראיות לפתרון שאלה שבעצמה אין לה שום קיום ממשי.³⁰

לסיכום

הסוגיות הראשונות של מסכתות רבות הן סוגיות מיוחדות במינן, המצריכות התייחסות מיוחדת והבחנה ברורה בינן לבין חלקים אחרים במסכת. ראוי ללמד אותן כמבוא למסכת, אך אין להשתקע בפרק המבוא וללמד דרכו את כל הנושאים החשובים של המסכת.

הן מבחינת סגנון והן מבחינת תוכן, ראיות סוגיות אלה לטיפול מיוחד ולדרך הוראה הולמת. אמירה זו כוחה יפה לא רק לסוגיות מן הסוג שנדון כאן. על המורה המלמד גמרא, להיות מודע לאופיה של הסוגיה אותה הוא מלמד ולברור את כלי הוראתו בהתאם לצרכים הפדגוגיים והדידקטיים. אלו נגזרים לא רק מרמתם של התלמידים ומאישיותו של המורה, אלא גם, ואולי בעיקר - מאופיה הייחודי של סוגיית הגמרא הנלמדת.

³⁰ באופן דומה יש ללמוד את הדפים הראשונים של מסכת עבודה זרה. המסכת נפתחת בדיון לשוני על המילה אידיהן: אם יש לשנות אידיהן או עידיהן. ובעקבות זאת מובאת דרשה ארוכה על הפסוק "יתנו עידיהם ויצדקו". נראה, שלא השאלה הלשונית במשנה היא העיקר, אלא הדיון הרעיוני המקיף אודות היחס אל אומות העולם, בפתיחת מסכת שכולה מוקדשת ליחסי ישראל והנכרים. ראו מאמרי על הפתיחת למסכת עבודה זרה המוזכר לעיל.